

A sehova valóság kristálytiszta lecsapódása¹

Juhász Erzsébet (1947–1998) életművének feltérképezése

A topolyai születésű Juhász Erzsébet író, kritikus, irodalomtörténész, könyvtáros és pedagógus volt, tizenkét önálló kötet szerzője. Életművét egyrészt szépirodalmi, másrészt esszé-, kritika- és tanulmánykötetek alkotják. Juhász Erzsébet 1971-ben, az úgynevezett „második generáció” tagjaként kapcsolódott be az *Új Symposion* körül zajló szellemi életbe. Szépirodalmi műveire – ahogyan az *Új Symposion*ra is – általánosan jellemző az újítás szándéka, a hagyományokkal való szakítás gesztusa. Írásai többnyire az említett *Új Symposion* és a *Képes Ifjúság* hasábjain jelentek meg, később a *Magyar Szóban*, a *Híd*-ban, az *Üzenet*-ben, a *Literatúr*-ában, a *Hungarológiai Közlemények*-ben, a Szerb Matica *Letopis* című folyóiratában, továbbá a *Napló*-ban, a *Forrás*-ban, az *EX Symposion*-ban, a *Bárk*-ában, a *Tiszatáj*-ban, az *Alföld*-ben. A folyóiratokban megjelent prózák, esszék, tanulmányok egy része valamely kötetébe is bekerült. Néhány szövegét Vickó Árpád és Sava Babić lefordította szerb nyelvre, Pató Márta csehre, Dušica Drev Spasojević és Vladimir Popin fordításában pedig 2016-ban jelent meg a *Határregény* teljes szövege (szerb–magyar kétnyelvű kiadványban). Emellett az első kötet *Honvágy* című szövegét Papp Zsolt színpadra alkalmazta.

Juhász Erzsébet – az 1970-es évek elején kezdődő és az ezredfordulóig tartó – munkássága meghatározta a vajdasági magyar irodalmi és kulturális színteret, valamint értekező írásai az összehasonlító és kisebbségi irodalomkutatásokhoz kapcsolódóan szintén megkerülhetetlen jelentőséggel bírnak. Műveinek befogadása napjainkban reneszánszát éli – különös te-

---

¹ Jelen szöveg egy korábbi változata a topolyai Juhász Erzsébet Könyvtárban, a szerző tiszteletére szervezett esten hangzott el.

kintettel az idej, jubiláris évre –, egyre többen olvasnak, értelmeznek Juhász Erzsébetet.

Publikációiban feltűnő az aktualitások, a vajdasági társadalmi és kulturális jelenségek iránti érzékenység. A korabeli kulturális élet valamenyny területével foglalkozott, színházzal, televíziózással, film- és képzőművészettel, és ami a legnagyobb mértékben jellemző, az irodalommal. Nemcsak író volt, hanem olvasó is, néző is, kritikus is, kutató is.

A hetvenes évek elejétől tíz éven át tévéjegyzeteket írt a *Képes Ifúság*, majd a *Magyar Szó* hasábjain. 1972 májusában megjelent egy tévéjegyzet, amelyben az Újvidéki Tévété képernyőjén látható kultúráról és művészetekről értekezik, a *Kultúra és művészet* című műsor nehézkes indulásáról és alacsony színvonaláról ír igen szigorúan, ám reálistan. Az igazi kezdet azonban 1973-ra tehető, amikor *Tévéhorizont* rovatcím alatt rendszeressé válnak a korabeli televíziózásról írt feljegyzések. A rovatcím később változott: 1975–76-ban *Rádió- és tévészemle*, 1977-ben *RTV Szemle*, 1981–82-ben *Tévénapló* és 1983-ban *Tévéjegyzet* cím alatt tölti meg tartalommal a lapokat.

Elbeszélőtechnika és szövegvilág

A szépirodalmi opus majd harminc évet átölelő termése egy sajátosan rétegzett prózavilágot és irodalmi világnézetet tükröz. A regények és a rövidprózák alapvető problémája az örök idegen identitás megformálódása, a szövegszubjektumok önmeghatározás-kísérlete, a válság általi determináltság, illetve a szövegvilágok alapérzékeléseként definiálható gyökértelenség kérdésköre. A szépirodalmi művek kapcsán a fikció és a valóságlemek folytonos összeszövődése figyelhető meg. Felsejlik széles körű műveltsége, olvasottsága is, aminek következtében a kulturális kódok, valamint az intertextusok mentén való olvashatóság elemi rétegévé válik a Juhász-recepciónak.

Juhász Erzsébet első kötete *Fényben fénybe, sötétben sötétbe* címmel 1975-ben jelent meg. A kötetet a rövidtörténet (úgynevezett short story) és a novella határán álló, valamint a hosszabb szövegek esetében a novellához közelebb álló prózák alkotják. Jelentéstömörítő hajlam mutatkozik a szövegekben, részletes leírás helyett sűrített helyzetképek, történettörédek, gondolatsituációk kerülnek fókuszpontba. A kötet elemzői közül a legtöbben rátapintottak eme első kötet műfaji újítására. E leírás-gyakorlatoknak is nevezett szövegek terjedelmi, cselekménybeli, eseménybeli, nyelvi redukáltságuk, minimálisra csökkentett színterük, valamint tartalmi sűrítettségük okán valóban újként hatottak a hetvenes évek vajdasági magyar

próza hagyományában. A magány, a lét- és örök idegenség képei kerültek felszínre a sajátos juhászi elbeszélőtechnikával, asszociációkon alapuló metaforikus szerkezetekkel.

Az ígéretes kezdést egy regény követte *Homorítás* (1980) címmel. A *Homorítás* korábban *Emigránsok* cím alatt folytatásokban látott napvilágot az *Új Symposion*-ban. Szereplői a belső emigráció útjait járják, amely valahol az emlékezés és képzelet határán határozható meg. A regény váza – amely mentén feltáruhnak a tudatmonológok – egyszerű szerkezet. Középpontjában Kálmán áll, akinek leánya, Éva, szülés közben meghal. Az elviselhetetlenségig fokozódó gyász mellett felesége, Jolán felszínes és korlátolt életszemléletével, a letűnő kispolgári osztály nosztalgiájával is meg kell birkóznia, ami azonban sohasem sikerül. A *Homorításra* jellemző – az első kötethez hasonlóan – a töredezett, szaggatott ritmusú narratíva. Maga a szövegépítkezés a regény vázának említett szimpla szerkezetét felülírja, szétírja, teljesen felszámolja a lineáris olvashatóság lehetőségét.

Juhász Erzsébet 1984-ben ismét novellákkal, illetve elbeszélésekkel jelentkezett a *Gyöngyhalászkönyv*-ben. A *Fényben fénybe, sötétben sötétbe* rövidprózáinak világa után némileg módosult a juhászi elbeszélőtechnika. A *Gyöngyhalászkönyv* szövegei terjedelmesebb, bővebb narrációt mutatnak. A terjedelmesség alatt nemcsak a kifejezés szó szerinti jelentése érthető, hanem az is, hogy a megfeszített intenzitás valamelyest csökkenő tendenciát mutat, a pillanat megjelenítését elidőző, szélesebben felvázolt elbeszélésmozzanatok váltják fel. Nyelvezete kevésbé tömör, gondolatai nagyobb ívet kapnak.

Emlékvilágok jelennek meg a *Gyöngyhalászkönyv*-ben, amelyek egyúttal az emlékezés hagyományos módjával helyezkednek szembe. Nem az emlékezés gesztusa kerül hangsúlyos pozícióba, hanem az elbeszélésben történő kitalálás, az emlékek utólagos megírtsága. Ezt Juhász Erzsébet nosztalgiának nevezi. „A nosztalgiát ugyanis – írja Juhász – nem pusztán az emlékezet teremti, hanem sokkal inkább az *ihletett képzelet*” (*Úttalan utaim*, 97).

A szerzőnek 1985-ben ismét egy regénye jelent meg *Műkedvelők* cím alatt, amely 1995-ben megérte második kiadását is. A vajdasági irodalom indulásának a regénye ez, amelynek főhőse Szenteleky Kornél alteregója, Sztantits Aurél. A narrátor egyetemesen „nagyapánkként” emlegeti az irodalomalapítót, amely közösségi szintű gondolkodást előlegez az olvasó számára, ugyanakkor – mint később kiderül – a szellemi vidékiség fojtogató „gödrét” tematizálja.

1992-ben látott napvilágot Juhász Erzsébet újabb novelláskötete, amely a *Senki sehol soha* címet viseli. Részletei korábban megjelentek a *Hidban*

Átlók címmel. A közösségi szintű elidegenedés kifejezése e kötet, ahol a szubjektumok „mi”-t mondanak az „én” helyett, és a vágyak világában élnek. „Bármilyen ütődötten fensőbbesnek tetszik is, ez a *mi* nem királyi többes. [...] Az egyetemes kitaszítottság okán képződött ki bennünk ez a többes szám. Mindennemű esély összesűrűsödött hiánya miatt. Számki-
vetettségünk immár biztos tudatából” (*Senki sehohol soha*, 32–33). A juhászi szubjektumoknak nem marad más, mint a vágy, az elvágyódás, a beteljesedést azonban senki sehohol soha nem érheti el. Az említett kötetben e vágy alakot is ölt a folyton suhanó, megérinthetetlen, ám minduntalan a másik számára bosszantóan jelen lévő Énekes Krisztina személyében.

Juhász Erzsébet tragikus hirtelenségű halála előtt éppen íródo regénye egyes részletei olvashatók voltak a *Tiszatáj*ban, az *Alföld*ben és a *Híd*ban, de a kötet megjelenésére életében már nem került sor. E regény posztumusz *Határregény* címmel került az olvasók elé 2001-ben. Az idegenség-
érzés e regényben a legkifejezettebb, a legkidolgozottabb. Olyan individuumokat vonultat fel, akik kisebbségi helyzetükből adódóan és ideszületettségük okán önnön határaik és a politikai helyzetből eredő valódi határok közé szorulnak. Az állandó háborúk, a „helyváltoztatás nélküli országváltások” következtében pedig válságba kerülnek. Anélkül, hogy elmozdulnának, idegenné válnak. A tényleges téren a tudati tér, az emlékezés, a felejtés és a kitalálás általi világ kerekedik felül. A családrégény elbeszélői pozíciói fejezetenként/családtagonként változnak, mégis valamennyi eltérő perspektíva „határjátékká”, az önnön és országhatárokon való átjárhatatlanság narratívájává áll össze.

A szépirodalmi kötetek között kell említést tenni *A régi ház* című mesekönyvről. Szintén a szerző halála után jelent meg, 2004-ben. A két mesében az igazságszolgáltatás a fontos. A szerző meséi gyakorlatilag azt a világot jelenítik meg, mint az összes műve, azzal a különbséggel, hogy itt felsejlik a remény, hogy a világ, ha fejtetőre áll is olykor, mégis a helyére kerülnek benne a dolgok. Eme vékonyka könyv „főhőse”, a régi ház azért is fontos, mert feltehetőleg Juhász Erzsébet gyermekkorának, tehát Topolyának az egyik házáat idézi. A műveiben – nem csak a mesekötetben – gyakran felsejlik Topolya, a gyermekkori terep több ízben is a nagyváros, Újvidék hideg urbánus terei, utcái, házai és hangulatai ellenében körvonalazódik.

Életében utolsó megjelent kötete az *Úttalan utaim* (1998) volt. E kötet azért került a szépirodalmi kötetek végére és az esszékötetek elé, mert annak ellenére, hogy prózákról van szó a kötet alcímében, nem egyértelműen szépirodalmi kötet. Mivel a kötet prózái már eltávolodtak a juhászi „sajátos

történetszervezés” közvetlen formáitól, az intellektualizáltság, a reflektív mozzanatok megjelenítésének foka megnövekedett, így az írások az esszéhez kerültek közelebb. Az *Úttalan utaim* esszéizáló prózáit olvasva elsőként az tűnik fel, hogy központi helyet foglal el a kisebbségi lét problematikája. A folyamatos balkáni háborúk a többség és a kisebbség közösségi, kulturális értékeinek egyaránt a szétzilálásához vezettek. A kisebbség legitimitása is megkérdőjeleződött a bomladozóban levő többségi struktúrában. A kisebbség geneziséből eredő, eleve örökös idegenségérzet és a folyamatosan dúló háborúk okozta ideiglenesség, a remény és reménytelenség mérlegmozgása, a menni vagy maradni égető kérdése foglalkoztatja a kötet esszéisztikus és esszészövegeinek narrátorát.

A művek műfajiságát figyelembe véve az opus másik részét, a juhászi irodalomszemléletet tükröző esszé-, tanulmány- és kritikaírást elsősorban a szerzőt foglalkoztató témakörök mentén kell és lehet megragadni, vagyis elsősorban az idegenségérzés, a kisebbségi pozíció alakította irodalmi és közgondolkodás, a művészetértelmezés általában, az irodalomról való értekezés a közép-európaiság és Monarchia-modell irányvonalán.

Az 1993-as évben egyszerre két esszékötete is megjelent, az *Esti följegyzések – Egy évad a balkáni pokolból* alcímmel – Újvidéken, és az *Állomás-keresésben* a pécsi Jelenkor kiadásában. 1996-ban tanulmánykötettel, a *Tűkörképek labirintusa (Tanulmányok a közép-európai irodalmak köréből)* címmel jelentkezett, amely a szerző doktori disszertációját tartalmazza.

A juhászi életműre jellemző, hogy mind a szépirodalmi alkotásokban, mind az esszékben, sőt még a tanulmányokban is, kirajzolódik néhány nagyobb gócpont, amely mentén a szerző gondolkodásmódja vázolható.

Harc a szellemi vidékiség ellen

A vidékiség, amely a szépirodalmi kötetek közül a *Műkedvelőkben* hangsúlyos, ám esszéinek is állandó témája, szellemi értelemben értenedő. A *Műkedvelőkben* a vajdasági magyar irodalom indulásának nehézségei és bizonytalanságai, a jövőkép nélküli élet, a „politikai egyensúlytalanság”, a biztos halálra utaltság árnyéka a maga nemében egy sajátos vidéki atmoszférát teremt. Vidéki a szó szoros értelmében, hiszen a regény helyszíne Bácsgödörös (!), egy poros kis falu, ahol mindenféle „művészetkedeményezés” eleve kudarcra van ítélve. De vidéki e regényvilág átvitt értelemben is. Nemcsak földrajzi vidékiség jelenik meg, hanem szellemi is.

E vidékiséget nemcsak az 1920-as évek Vajdaságára, hanem esszéiben a nyolcvanas–kilencvenes évekbeli állapotokra is vonatkoztatja: „Néha úgy tűnik, ha ez a háború egyszer véget ér [gondol itt a kilencvenes évek bal-

káni háborúira], megfogyatkozott, megrendült kisebbségünk végképp el-süllyed a vidékies önelégültségbe. Nem látom ugyanis a nyilvánvaló kulturális elszegényedésünkkel szembeni tiltakozás intenzív, szellemileg is lere-agált nyomait” (*Úttalan utaim*, 103).

Juhász Erzsébet a „szellemi és kulturális vidékiség” jelensége, az önsaj-nalat és a peremlét ellen ragad tollat. A balkáni háborúkat annyiban teszi felelőssé a válság folyamatában, hogy „elüldözte a fiatalok sokaságát, kö-zöttük szép számmal olyanokat is, akik a volt Jugoszlávia jobb életkörülményei közepette nemcsak anyagi javaik, de műveltségük gyarapítására is törekedtek” (*Úttalan utaim*, 108). Az identitásválság mellett tehát a kultúra válsága is kirajzolódik, amely csakis szenvedélyes akarással, a múlt és jövő közötti ingázással vészeltethető át. És főként írással és olvasással! „Még min-dig nem tudom elképzelni a menekülést. Hogy itt hagyok csapot-papot, s neki a vakvilágnak. [...] Még mindig nem tudom elképzelni, hogy mene-külésre kényszerülhetek. Pedig valójában menekülési kísérletekben telnek napjaim. Menekülők könyvtől könyvig” (*Esti főljegyzések*, 61). A „balkáni gödörként” vagy „pannon fateknőként” definiált helyzeti és szellemi deka-denciában az írás és az olvasás folyamata jelenik meg egyedül járható út-ként, lehetséges túlélésként a Juhász által megrajzolt világban.

A szellemi vidékiség ellen harcolva a vajdasági magyar írókat érintő problémákkal is foglalkozik. Azokkal a polémiákkal igyekszik leszámolni, amelyek kategorizálják az írókat kisebbségi és többségi írókra. A kisebbsé-gi író a következőképp határozza meg: „A kisebbségi író egyedül az kü-lönbözteti meg az anyaországi írótól, hogy nemzeti hovatartozása szem-pontjából kisebbségben él. Hogy ez meghatározza élményeit és tapasztala-tait, mint műveinek alapanyagát, az kétségtelen, de íróról lévén szó, lehet remélni részéről akkora szellemi tágasságot, hogy ne csupán ez határozza meg életének és napjainak minden egyes szakaszában, hanem ennél több és egyetemesebb érvényű is” (*Úttalan utaim*, 165).

Közép-európaiság és Monarchia-modell

A kisebbségi, még pontosabban a vajdasági sorssal van szoros össze-függésben a közép-európaiságról való gondolkodás, amely a szerző művei-ben valamiféle válságmodellként definiálódik. Vajdaságot a területileg be-határolhatatlan Közép-Európához hasonlítja: „Meggyőződésem ugyanis, hogy a Vajdaság egyetlen lehetséges orientációja csak Közép-Európa lehet. Elsősorban azért, mert történelmi gyökerei e térséghez kötik. Igaz, hogy századunk folyamán e tartomány etnikai összetételén többször is erősza-kosan változtattak [...], soknemzetiségű voltát azonban [...] a mai napig

sem sikerült egyetlen hatalomnak sem felszámolnia. Vajdaság a mai napig is: Közép-Európa – kicsiben” (*Esti följegyzések*, 113).

Juhász Erzsébet szövegeiben a széthullott többnemzetiségű Jugoszlávia élehetlensége kerül előtérbe. A felbomlott országban rekedt egyének, annak ellenére, hogy szülőföldjükön maradtak, kiábrándultan konstatálják, hogy a jövőkép nélküliség okozta válság következtében otthonként sohasem tekinthetnek e földre.

A valamikori Jugoszláviát sorsa miatt olyan formációnak tekinti, mint a 20. század elején darabjaira hullott Osztrák–Magyar Monarchiát. Juhász Erzsébet prózájában – különösen a kilencvenes években – egyfajta irodalmi Monarchia-modell jelenléte fedezhető fel. E modell nem feltétlenül a Monarchia korát hivatott modellálni, hanem a válság, majd a nosztalgia hangulatát, amely az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával keletkezett a Monarchia területein, és ugyanígy a felbomlott Jugoszlávia területein is a kilencvenes évek háborúit követően.

E modell mellett a szöveghelyek konkrét monarchikus utalásaira is figyelhetünk. A *Határregény* Angeline Nenadovitsa például úgy próbálja a jelen elviselhetetlenségét enyhíteni, hogy század eleji történetekbe éli magát. Mintha mindent el szeretne felejteni, csupán egyetlen utazásáról hajlandó beszélni, amit az újjvidéki „villanyos” vasúton tett meg még 1910-ben. A történethez tartozik, hogy maga a villamosvasút kiépítése is Bécs, illetve Budapest által volt irányítva, tehát birodalmi intézmény. De maga az 1910-es dátum is magáért beszél. A regénybeli emlékutazások és az utazás vágya, az úttalan utak bejárása, a gondolatok gyakran labirintusba vesző folyama, és még sorolhatnám a példákat, ezek is a Monarchia motívumvilágára utalnak. A *Határregényen* kívül – az első kötetet kivéve – szinte valamennyiben tematizálódik a Monarchia mint a multikulturalizmus fellegvára, majd a felbomlást követő válság és annak következményei.

Megkerülhetetlen még szólni a szerző Monarchia-kutatásairól és az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő viszonyáról: a Monarchia, [m]egmagyarázhatatlan megszállottsággal érdekelt. S ameddig egy idő után, szerény szubjektív és objektív lehetőségeim szerint eljutottam, az az a felismerés, hogy a kelet-közép-európaiság örökségét keresem a néhai Monarchia irodalmaiban [...], mely máig sem, s a (közel)jövőben sem (lesz) több, mint »imaginárius régió«...” (*Esti följegyzések*, 22). Kutatásaiban a Monarchia-modellnek elméleti hátterét is megalapozza, majd sorra elemzi azokat a műveket, amelyekben meghatározó jelentőségű a bennük megfogalmazódó életérzés és világlátás, az érvényben lévő értékrendszerek megingása.

Szöveg és kép

Az irodalom és a képzőművészet összefonódása jellemző Juhász Erzsébet műveire. A képzőművészeti alkotások tematizálódnak is, mint például a híres Gulácsy-festmény, a *Nakonxipánban hull a hó* című. Megjelenik ezen alkotás a *Gyöngyhalászosok*ban mint a téma átírása, azután esszéiben is foglalkozik e kép elemzésével, valamint a képzelettel, a nosztalgiával kapcsolatos eszmefuttatásai alapjaként is említésre kerül. A Gulácsy-festmény nem az egyetlen képzőművészeti élmény az életműben, ez csupán egy kiragadott példa. A kiemelés azonban nem véletlenszerű, hiszen Nakonxipán, a valóságosan megélt, képzeletben lévő világ, a tökéletes béke, a lét zavartalan szegmense vissza-visszatér a legkülönbözőbb szöveghelyeken.

Juhász Erzsébetet a képzőművész és műve mint tárgy is érdekli, ahogyan a *Nagyapáti Kukac Péter* képzőművészeti monográfia esetében, amely 1985-ben jelent meg.

Domináns értelmezési sikot képez azonban – az irodalom és a képzőművészet kapcsán – a Juhász-szövegek és a vizualitás összefüggése, egyidejű jelenléte. A könyvek illusztrátorai egy-két kivétellel Csernik Attila és Csernik Emese voltak. Érdekes megfigyelni, hogy ezen illusztrációk és a szövegek között milyen korreláció fedezhető fel.

A *Fényben fénybe, sötétben sötétbe* kötetben – és Juhász Erzsébet többi szépirodalmi kötetében is – a szöveg és a képanyag nyújtotta látvány is elemzésre sarkall. A szöveg képi/látható és tipográfiai szerkezeti elemei befolyásolják az olvasást. A tipográfiailag hagyományostól való eltérés felerősíti a vizuális értelmezhetőséget. Legyen szó akár csupa kisbetűs szövegekről, akár a teljesen váratlan helyeken felbukkanó betűismétlésekről, vagy a központozást nélkülöző szövegekről, esetleg a prózában nem szokványos helyen létrejövő sortörésről, az írás/a szöveg vizualitását hozza működésbe, lényegében megfosztja a szöveget a jelentéstől, és ezáltal bővíti is: a szöveghelyek ezekben a pillanatokban nem olvashatók, hanem látathatóvá válnak.

A kötet fedőlapját és képanyagát – ahogyan a *Homorítás* és a *Műkedvelők* című regényekét, valamint a *Senki sehol soha* prózakötetét is – Csernik Attila készítette. A kötetek kapcsán nem beszélhetünk arról, hogy a Csernik Attila-alkotások csupán a novellák illusztrációs anyagaként funkcionálnának, hanem a kép és a szöveg hatnak is egymásra, tágítják értelmezési határait. Csernik Attila, mint azt sokan tudják, alkotásai legnagyobb részében a betűről mint konkrét szövegektől függetlenül jelentésről, illetve jelentésegyüttesről gondolkodik, annak vizuális értékei ér-

deklik, a tartalmiak nem. A betű tipográfiai értékétől megfosztott képzőművészeti motívummá lényegül, ezzel pedig felszámol minden addigi betű/szövegértelmezést. Ahogyan Juhász Erzsébet az írásjelek elhagyásával vagy megsokszorozásával, a szokatlan sortörésekkel és az „oda nem illő” betűk és számok beszúrásával vizuálisan is megtöri az addigi lineáris olvashatóságot, úgy számolják fel Csernik Attila betűobjektjei az olvashatóságot általában. Abban a jelentésben fut össze kettejük gondolkodása, hogy a betű – vagyis a jel – és az olvashatóság – vagyis a tartalom – nem magától értetődően kapcsolódik össze.

Csernik Emese főként a kilencvenes évekbeli köteteket illusztrálta, az *Úttalan utaimat* és a *Határregényt*, de a *Tükörképek labirintusának* fedőlapján is az ő alkotása látható. Az illusztrációk és a szöveg együt olvashatósága teljesen más megközelítést igényel, mint a fent említett esetekben. Csernik Emese alkotásain központi helyet foglal el az arc, a test és a ruha. Az említett Juhász Erzsébet-könyvek illusztrációs anyagában is e motívumok dominálnak. A szövegek alapján kiemelt jelentésekre készült illusztrációk ezek, kollázsok, mégpedig többnyire a viselet, a járművek, a mozgás és a megmerevedett arcok kollázsa, olyan arcoké, amelyek szinte kővé dermedve közvetítik hol az ijedt, hol a közönyös, de minden esetben a magányos idegen arcát. Az alkalmazott kollázstechnikával a látvány egészét szedi szét, majd a részekből új egészet állít össze, a letűnt időszak, a polgári valóság újszerű ábrázolását. Az új látásmód alternatívájával egyfajta lázadássá, fricskává merevedik a polgári társadalom ideáljai ellenében.